

God als mogelijke,
maar overbodige hypothese

'Geloven moet je in de kerk doen, hier moet je het zeker weten'

Ongeloof verantwoordelijk achten voor het kwaad in deze wereld, is inherent aan monotheïstische godsdiensten. Wat is immers het probleem? God wordt voorgesteld als volmaakt, dat wil zeggen als algoed, alwetend en almachtig. Als God echter alwetend en almachtig is, hoe kan hij dan nog algoed zijn? Dit is het probleem dat bekend staat als dat van de theodicee (letterlijk: de rechtvaardigheid van God). Heeft God het kwaad soms zelfs geschapen? En zo niet, waarom zou een almachtige God dan niet meteen een einde kunnen maken aan het kwaad? Er zijn eigenlijk maar twee mogelijkheden. Als God het kwaad zelf geschapen of uitgelokt heeft, heeft hij dat gedaan omdat het kwaad uiteindelijk een hoger goed dient. Maar wat is dan dat hogere goed en waarom zou hij dat niet zonder het kwaad kunnen realiseren? De tweede mogelijkheid is dat hij het kwaad niet zelf geschapen heeft, maar dat het kwaad door de mens wordt voortgebracht door ongelof. De eerste mogelijkheid blijft mysterieus, de tweede kan op het eerste gezicht niet het natuurlijke kwaad verklaren, dat wil zeggen het kwaad dat niet direct door mensen wordt veroorzaakt. De Bijbel suggereert weliswaar dat natuurrampen als straffe Gods kunnen optreden (Sodom en Gomorra, de zondvloed), maar feitelijk lijkt er geen enkel verband te bestaan tussen (on)gelovigheid en de mate waarin mensen door natuurrampen, ongelukken en ziekten bezocht worden. De tweede mogelijkheid lijkt neer te komen

op een *petitio principii*. Waarom heeft de mens zo geschapen dat hij ongelovig kan zijn en tot het kwade in het algemeen geneigd? Op die laatste vraag, zo zal ik betogen, is een antwoord mogelijk, maar ook zal ik betogen dat dit antwoord en de aanname van een bestaan van een God die met dit mogelijke antwoord correspondeert, niet noodzakelijk en praktisch gesproken niet alleen overbodig, maar ook wenselijk is. Waarom ook wenselijk?

De ware gelovige kan het kwaad alleen buiten God en zichzelf kan zoeken, bij zondaars en ongelovigen. Als die zich dan niet willen beteren en bekeren, zal de ware gelovige geneigd zijn zich tot het instrument van de wreke Gods te maken. Het agressiemechanisme dat inherent is aan monotheïstische godsdiensten, kent ook zijn seculiere varianten. In feite is het een kenmerk van ieder geloof in een historisch gedetermineerd heil en zulk geloof doet zich ook voor in meer wereldse verpakking, zoals in het geval van het communisme en het fascisme. Polytheïstische godsdiensten zijn in die zin toleranter, dat zij de wereld waarnemen in het spanningsveld van verschillende goddelijke krachten. Dat de ene mens meer heil zal vinden bij de ene God dan bij de andere en dat de religieuze waarheid voor de één wat anders zal kunnen liggen dan voor de ander, volgt uit het meer natuurlijke, minder contra-intuïtieve karakter van het polytheïsme, dat de tegenstellingen in het ondermaanse niet als uit één en dezelfde bron

voortkomend behoeft te verklaren. De theodicee is de kern van de paradox van het monotheïsme. Alle andere paradoxen zijn er toe te herleiden, zo zal ik betogen. De meest bekende tegenstrijdigheid betreffende Gods almacht is tevens de meest onschuldige. Als god almachtig is, kan hij geen steen scheppen die hij niet kan optillen. Maar dan is hij ook niet almachtig. Dit is dus duidelijk een “paradox” in de zin van een schijnbare tegenstrijdigheid. Hij berust immers op een tegenstrijdige definitie van onmacht als een vorm van macht¹. Er zijn echter nog drie andere tegenstrijdigheden, die niet flauw zijn en die bovendien nauw verbonden zijn met die van de theodicee.

De sociale functie van het monotheïsme is de belofte van eeuwig heil voor de braven en eeuwige verdoemenis voor de slechten. Gods eeuwigheid en alwetendheid garanderen dat er geen ontsnappen aan is aan de straf, ook niet in de dood. Eeuwigheid en alwetendheid leiden echter ook tot de “paradox” (door de aanhalingstekens geef ik aan dat het nog maar de vraag is of om een schijntegenstelling gaat) van de ongeschapen schepper. Als God eeuwig is, moet hij al bestaan hebben voor het ontstaan van alles wat aan tijd en verandering onderhevig is en als almachtige moet hij bovendien zelf de schepper daarvan zijn. Als God echter de schepper is, moet er een moment vóór de schepping zijn geweest, waarop hij nog niet was overgegaan tot scheppen. Dat zou echter impliceren dat God zelf aan een proces onderhevig is geweest waarin hij eerst om een of andere reden de voorkeur gaf aan een bestaan zonder schepping, en daarna aan een bestaan met een schepping. Dat brengt echter een element van veranderlijkheid en contingentie in een als volmaakt beschouwd wezen. De enige uitweg hieruit is aan te nemen dat de schepping even eeuwig is als God zelf. Dit impliceert niet dat de mens een eeuwige vorm van existentie is. Het laat ook toe dat de ondermaanse tijd als vergankelijkheid het gevolg is van Gods straf voor de erfzonde. De “paradox” van de ongeschapen schepper leidt aldus terug naar die van de theodicee:

¹ Flauw is echter niet een paradox die er sterk op lijkt, namelijk de soevereiniteitsparadox, die niet flauw is in die zin dat hij niet berust op een intern tegenstrijdige definitie van soevereiniteit. Kan een soevereine wetgever (een wetgever die iedere wet kan maken en veranderen) een wet maken die zijn soevereiniteit beperkt? Zie daarover mijn artikel “The Identity of legal Systems in the Light of some Paradoxes of Constitutional Law”, in: E. Atttwool, *Shaping Revolutions*, Aberdeen 1991 (Aberdeen University Press), pp. 56-68.

waarom heeft God de mens geschapen als tot het kwaad geneigd? Een andere “paradox” leidt eveneens terug tot die van de theodicee. Deze heeft betrekking op de verhouding tussen Gods intelligentie en zijn wil, een probleem dat zowel de middeleeuwse filosofie als ook nog de moderne tot in de achttiende eeuw heeft beheerst (intellectualisme versus voluntarisme). Bestaat goed en kwaad onafhankelijk van Gods wil, dan is hij niet almachtig. Maar is hij almachtig, dan had hij wat nu als goed geldt als kwaad kunnen definiëren, en omgekeerd. In dat geval kan God dus ook niet zelf in objectieve zin goed worden genoemd, omdat het aan zijn volstreekte willekeur is overgelaten wat hij daaronder zou willen verstaan. De relatie met de kwestie van de theodicee moge duidelijk zijn: God heeft, als hij almachtig is, het kwaad in letterlijke zin per definitie geschapen.

Een laatste “paradox”, die van het determinisme, is eveneens nauw gerelateerd aan de theodicee en betreft de verhouding van menselijke vrijheid en Gods almacht als alwetendheid. Als god alwetend is, dan weet hij al wie tot zonde zal vervallen en wie uiteindelijk gered zal worden en wie niet. Het is deze “paradox” waardoor de Calvinist wordt gekweld. Als god dit al weet, dan lijkt de eigen morele inspanning er eigenlijk ook niet meer toe te doen, aangezien het resultaat daarvan toch al vast ligt. Zou de mens echter als vrij geschapen zijn door God, dan moet het ook voor God nog een open vraag zijn wie gered gaat worden en wie niet. Anders geformuleerd: het onderscheid van goed en kwaad lijkt praktisch zinloos als de keuze tussen beide

toch al van tevoren vastligt. Een sub-“paradox” van het gedetermineerde heil is dat het ook interventie van God na de schepping overbodig maakt of dat de noodzaak daartoe als een onvolmaaktheid van de schepping kan worden uitgelegd. Impliceren deze “paradoxen” dat het monotheïsme, met zijn ingebouwde tendens tot agressie tegen het ongeloof, als absurd dient te worden verworpen? Zijn deze “paradoxen” niet toch op één of andere wijze te vermijden? Het zal duidelijk zijn dat dit alleen maar kan als

a) de schepper slechts potentieel volmaakt is en b) als het kwaad een noodzakelijke functie vervult in een uiteindelijk op het heil gericht scheppingsproces. Ik zal hieronder een poging wagen zo’n theorie te ontwikkelen.. Die zal echter tot een bepaling van de verhouding van godsdienst en rationaliteit blijken te leiden waarin het idee van hel en verdoemenis voor zondaren na de dood moet worden opgegeven

“De ware gelovige kan het kwaad alleen buiten God en zichzelf zoeken, bij zondaars en ongelovigen”

en religie als sociale institutie overbodig wordt. Het christelijke verhaal van de erfzonde kan als volgt worden geherinterpreteerd. Een attribuut van Gods (potentiële) volmaaktheid is zijn in vrijheid geschonken liefde. Liefde kan echter niet worden geschonken als zij niet als zodanig wordt aanvaard. Aanvaarding van liefde bestaat niet in het genieten van een of ander voordeel, maar in de beantwoording ervan met wederliefde. Ware liefde kan immers geen slaafse liefde zijn, zoals een hond die zich onderwerpt aan wie hem eten geeft. De afhankelijkheid van Gods liefde van wederliefde, impliceert niet dat hij onvolmaakt is, mits hij inderdaad de door hem verlangde, in vrijheid geschonken liefde van de mens uiteindelijk ook deelachtig wordt. Die is immers mede afhankelijk van minstens één mens die zijn liefde vrijelijk beantwoordt. Maar het kan niet zo zijn dat God het voor gezien houdt zodra één mens zijn liefde heeft beantwoord, aangezien hij immers de mens in het algemeen lief heeft en niet definitief kan weten of een individu zijn liefde zal beantwoorden, voordat dit individu is overleden. Zou hij dat wel doen, dan zou dat afbreuk doen aan zijn volmaaktheid. Het enige wat de bijbel als vaststaand suggereert, is dat er een dag des oordeels zal zijn, waarin de bokken van de schapen zullen worden gescheiden, dat wil zeggen een moment waarin de schepping zijn voltooiing bereikt, doordat er alleen mensen overblijven die god ook waarlijk lief hebben. Gods almacht kan dus hooguit betekenen dat hij de voorwaarden en regels van het scheppingspel dicteert, niet dat hij er de concrete afloop van kent. Hij is slechts "God der schepping", terwijl zijn alwetendheid niet meer kan inhouden dan dat niemand aan zijn oordeel kan ontsnappen. Hij is immers ook "God de rechter". Hij staat derhalve aan het begin en aan het einde der schepping. Hoe zit het echter met de tussentijdse invloed, die de Bijbel duidelijk aan hem toeschrijft? Hier verschijnt hij als de "god der genade", dat wil zeggen dat hij bereid is vergiffenis te schenken aan de mens die zijn zonden berouwt en die zich inspant niet in herhaling te vallen en poogt in het verleden gemaakte fouten door goede daden te compenseren. Dit is immers niets anders dan een bewijs van liefde waar het God om te doen is. Verder is het denkbaar dat God kan interveniëren om mensen te behoeden voor het kwaad. Dit hoeft niet perse bij wijze van wonder. Gods geest kan zich immers manifesteren doordat mensen zelf zich inspannen het hen en anderen dreigend kwaad te voorkomen en te bestrijden. Een dergelijke inspanning is tevens een praktisch bewijs van naastenliefde en dus ook van liefde voor God. Maar dit kan niet gelden voor alle

"Als god
alwetend en
almachtig is,
hoe kan hij
dan nog
algoed zijn?"

kwaad. God zelf moet immers noodzakelijkerwijs het kwaad tot op zekere hoogte gewild hebben, wil de "paradox" van de theodicee oplosbaar zijn. In vrijheid geschonken liefde vereist dat God wezens scheidt naar zijn evenbeeld in die zin, dat deze zijn schepping als een daad van vrij geschonken liefde kunnen begrijpen zonder gedwongen te zijn deze ook te beantwoorden. Daartoe is het ook essentieel dat zij niet worden bedreigd vanwege het enkele feit dat zij God weigeren lief te hebben. Dat zou immers neerkomen op afgedwongen liefde. Omgekeerd impliceert dit echter niet dat het kwaad en bestraffing van door mensen veroorzaakt kwaad is uitgesloten, mits deze de functie heeft andere mensen te beschermen tegen het kwaad en daders van kwaad tot inzicht in de verwerpelijkheid daarvan te brengen. Het oogmerk van bestraffing ten opzichte van de dader is niet wraak, maar letterlijk het opwekken van "mede-lijden" met het leed dat de veroorzaker van kwaad zijn slachtoffers heeft aangedaan. "Mede-lijden" is een ervaring van liefde, zij het dat dit bij de bestrafte in eerste instantie nog geen vrijelijk geschonken liefde is, maar een door straf geïnduceerde die zich manifesteert als berouw. Of een mens behalve tot berouw ook tot spontane, eigenbaatloze liefde in staat is, blijkt pas als hij zijn straf heeft uitgeboeten een herkansing krijgt als volwaardig lid van de menselijke samenleving. Het kwaad is derhalve een essentiële voorwaarde voor het besef van vrijheid bij de mens. Dit geldt zowel voor het kwaad dat de mens vanuit de fysische natuur (inclusief die van het eigen lichaam) bedreigt en dat hij kan leren beheersen door de natuur te bestuderen, als door zijn eigen "innerlijke" geneigdheid tot het kwaad, bestaand in de realisatie van verlangens die schadelijk zijn voor hemzelf of voor anderen.

Ook de erfzonde (de Engelse term "original sin" is eigenlijk veel beter, omdat hij zowel refereert aan de oorsprong als de essentie van de zonde) moet in dit kader worden verklaard als inderdaad door God beoogd. Voor Adam en Eva is het immers geenszins zonder meer evident dat God hen uit vrije liefde heeft geschapen. Hij heeft hen weliswaar geschapen naar zijn evenbeeld als intelligente wezens, maar duidelijk niet als zonder meer gelijkmachtig aan zichzelf. Het verbod op het eten van de "boom der kennis", dat God beweert te hebben ingesteld ter bescherming van de mens, kan vanuit het perspectief van Adam en Eva even goed worden uitgelegd als een bewijs aan gebrek aan liefde van God die zijn kennis en macht niet met de mens wil delen, zoals de slang in Genesis aan Eva suggereerde. Dat neemt echter niet weg dat de mens op zichzelf genomen geen motief heeft om van de

boom te eten, aangezien God hem immers onder paradijselijke omstandigheden laat leven. Omdat het paradijs in al zijn behoeften voorzag, had de mens geen enkele kennis nodig, en het verlangen er naar kwam derhalve voort uit pure nieuwsgierigheid en jaloezie. Het verlangen Gods kennis te willen delen was een verlangen naar een macht over God die gelijk is aan die van God over de mens (Genesis 3:4-5). Daarmee is het tegelijkertijd uitdrukking van een gebrek aan vertrouwen in God, zonder dat hij daar enige aanleiding toe heeft gegeven. Het is ongelof in Gods goedheid, die de mens overigens door God onvermijdelijk mee is ingeschapen, omdat hij de mens via de erfzonde tot zelfkennis en tot godskennis wil brengen, opdat de mens vervolgens in volledige vrijheid kan kiezen hem lief te hebben of niet, dat wil zeggen wetend dat Gods liefde waar en oprecht is. Als Eva en Adam hun nieuwsgierigheid inderdaad niet langer weten te beheersen, worden zij uit het paradijs gezonden bij wijze van straf, waardoor zij ook niet meer van de boom des levens kunnen eten en in het ondermaanse moeten gaan ploeteren in het zweet huns aanschijns zo lang, of beter, zo kort, als ze daartoe als stervelingen in staat zijn. Dat het God ook helemaal niet om de persoonlijke schuld van Adam en Eva gaat, blijkt uit het feit dat hij hun zondigheid erfelijk maakt. Ook alle nazaten van Adam en Eva moeten immers boeten voor de schuld van hun voorouders. Maar God manifesteert zich tegelijkertijd als God der verzoening doordat hij wederopneming in het paradijs in het vooruitzicht stelt, mits de mens zijn zonden oprecht berouwt, naastenliefde betracht en aldus laat zien God wel degelijk lief te hebben. Dat God bereid is de mens daarbij te helpen, demonstreert hij door zijn menswording in Christus, die boete doet voor de zondigheid van de hele mensheid via de kruisiging. Deze schuldovertrening is niet arbitrair. God had immers het eetverbod ten aanzien van de boom der kennis geschapen al wetend dat de mens daarvoor zou bezwijken. Maar de ellende waarin de mens aldus gestort werd, had tot functie hem tot inzicht in de oprechtheid van Gods liefde te leiden als gedemonstreerd in de kruisiging, opdat de mens die liefde in vrijheid (al dan niet) zal kunnen beantwoorden. God stelt zich aldus volstrekt kwetsbaar op, aangezien hij nu immers in de kruisigingsdood de mens als volstreekte gelijke heeft erkend. God sterft immers in zijn Zoon als ware hij een mens en neemt daardoor de schuld van de mens

op zich en terecht, want hij heeft immers de hele erfzonde in scène gezet. Na deze schuldovertrening en de erkenning van de mens als zijn gelijke, die hij wil liefhebben op basis van vrijheid, kan hij hem dus ook niet langer verbieden te eten van de boom der kennis, met alle risico van dien voor het geval de mens deze kennis gebruikt om het uiteindelijke doel van Gods schepping te frustreren. Maar hoe verwerft de mens

die kennis dan gegeven het feit dat de boom der kennis in het paradijs niet meer bleek te zijn dan de boom der kennis van goed en kwaad en niet van kennis in het algemeen? Door de verbanning uit het paradijs heeft God de mens tevens deelgenoot gemaakt van zijn schepping, omdat hij de aarde immers ter bewerking van hem heeft gekregen. In dat proces verwerft de mens de in de erfzonde verlangde kennis en macht over Gods schepping en wordt, die kennis toepassend, ook Gods medeschepper. Gods handelen lijkt aldus onderworpen aan een onverbiddelijke logica, gegeven zijn besluit een zichzelf gelijkend schepsel voort te brengen. Die gelijkenis gaat erg ver. Dat Adam en Eva in het paradijs onsterfelijk waren, kwam doordat zij konden eten van de boom des levens. De boom is echter tevens symbool voor God zelf, die immers onsterfelijk is en schepper is van al

het leven buiten hemzelf. In onze tijd lijkt de mens duidelijk macht te krijgen over de boom des levens, waardoor de mens ook zichzelf in fysiek en moreel opzicht steeds verder zal kunnen verheffen. Het is in dat licht gezien natuurlijk ook geen toeval dat de kerk zo hysterisch reageert op de steeds verder gaande uitbreiding van die macht, die zij exclusief gereserveerd acht voor God. Voor haar is dit de ultieme reproductie van de erfzonde als poging van de mens om de plaats van God in te nemen, een poging die zij destijds en nu als de kernzonde van de Verlichting heeft gebrandmerkt en waarvan zij het daaruit resulterende onheil in de Franse revolutie bevestigd zag.

Het was precies dit waarop de kerk het ook gemunt had bij de vervolging van gnostisch of manichaeïsch geïnspireerde sektes. Het christelijk manicheïsme kan worden begrepen als een poging om het Christendom te redden van de paradox van de theodicee. Het aanknopingspunt daarvoor was de figuur van de Satan, een gevallen aartsengel. Hoe kon Satan echter vallen en als hij viel, hoe verhoudt zijn val zich dan tot Gods goedheid en almacht? Wist God dan niet dat hij zou vallen en had hij dat niet kunnen verhinderen? Het kan niet anders dan dat het Gods eigen beschikking was Satan de gedaante aan te laten nemen van de slang die Eva verleidde van de boom der kennis te eten (Apocalyps 20:2). Omdat Satan echter een engel is, is dit een onmogelijke opdracht voor hem. Hij moet de mens in ellende storten in naam van een God die algoed pretendeert te zijn. Hij begrijpt Gods opdracht niet en verliest daardoor zijn blinde vertrouwen in God. Hij voert weliswaar zijn opdracht uit, maar hij doet dat ook nadat hij al besloten heeft om in opstand te komen tegen God door in het goddelijk plan, dat hij niet kan begrijpen, te interveniëren. Dit doet hij door de mens tot ongelooft aan te zetten, dat wil zeggen tot een houding waarin de mens zich van God en diens opdracht niets aantrekt, maar zijn eigen weg gaat, of, nog erger, door zichzelf als God te laten aanbidden. Zonder dat Satan het in de gaten heeft, dient hij echter aldus Gods plan doordat hij de mens op de proef blijft stellen. Die moet immers blijvend kiezen tussen God en Satan. Voor de ware gelovige is het kwaad als zodanig herkenbaar en daardoor ook bestrijdbaar geworden. Hij begrijpt de verlokking van het kwaad als een gelegenheid van zijn geloof te getuigen. Satan is machteloos tegen wie hem en zijn rol, die hij zelf niet begreep, heeft leren doorzien. Satan representeert als het ware de ongelovige mens. De ware gelovige kenmerkt zich daarentegen doordat hij niet alleen niet zelf bezwijkt voor de verlokkingen van het kwaad, maar het kwaad en de neiging daartoe ook bij anderen bestrijdt, omdat hij weet dat Satan Gods heilsplan wil doorkruisen. Het zal inmiddels duidelijk zijn wat de functie van de Satan is. Hij is een middel waardoor God de gelovige tot inzicht kan brengen in zijn ware aard, als het geloof in God de onmacht van het kwaad blijkt te bewerkstelligen. Maar is God dan niet verantwoordelijk voor het gebrek aan inzicht in zijn bedoelingen bij Satan?

Nee, want hoe zou hij deze immers hebben kunnen overtuigen van het feit dat de zondeval en alles wat daarop volgt noodzakelijk is om een zuivere liefdesrelatie tussen God en de mens te scheppen? Welke zin zou het kwaad voor Satan kunnen hebben, als hij vertrouwen in God zou hebben? Hij zou dan zelf de mens willen redden en hem niet tot het kwaad willen aanzetten, maar dat is zijn functie niet. God kan dan ook niet zonder Satan. Hij weet immers niet van tevoren wie berouw zal tonen en wie niet. Dit kan hij alleen maar uitvinden door de mens op de proef te stellen en daarvoor heeft hij Satan nodig. Kan dan op zijn minst worden gesteld dat God Satan kwaad heeft berokkend door hem te laten vallen? Niet meer of minder dan dat hij Jezus heeft opgeofferd voor de mensheid. Zo bezien vervullen Jezus en Satan dus complementaire functies in de Bijbelse mythe. Jezus is permanent in de weer de duivel uit te drijven. De kruisiging wordt door de bijbel echter weer aan Satan toegeschreven die Jezus drijft tot de wanhoopskreet: "mijn god, mijn god, waartoe hebt gij mij verlaten" (Marcus 15:34). Jezus zelf vervalt op dat moment eigenlijk, net als Satan, tot ongelooft. Jezus wist kennelijk zelf niet dat hij door zijn kruisigingsdood de schuld van de mensheid op zich nam, dat wil zeggen de mens in de gelegenheid zou stellen om zich definitief afstand te nemen van Satan. Tegelijkertijd is het echter volstrekt duidelijk dat Jezus al weet dat hij zal worden gearresteerd en berecht, ja hij lijkt daar op uit te zijn. Het is net alsof hij erop vertrouwt dat God hem op het laatste moment zal redden en aldus zijn status als Gods zoon op een onmiskenbare wijze zal bevestigen. In zekere zin volgt dat dan ook, middels de wederopstanding, maar ja, daar leek Jezus niet echt weet van te hebben gelet op zijn wanhoopskreet aan het kruis. Volgens Manichaeïers, die geloofden dat Satan God gevangen hield en dat God alleen door de strijd van de mens tegen Satan kan worden bevrijd, was Jezus zelf het slachtoffer van Satan geworden doordat deze hem had doen geloven dat hij de zoon van God en dus onkwetsbaar was. Strikt genomen was het ook een naar de erfzonde riekend idee van Jezus dat hij Gods zoon zou zijn, gesteld dat hij inderdaad alleen een (verlicht) mens was. Daarmee had Satan hem in de greep, want diens middel bij uitstek om de mens van God te scheiden is hem valse kennis over God voor te spiegelen. Volgens de Bijbel stond Jezus echter op uit de dood, terwijl Satan uiteindelijk zal worden vernietigd. Is dat nu niet onrechtvaardig ten opzichte van Satan? Nee, want deze had uit de wederopstanding van Jezus immers kunnen afleiden dat hij uiteindelijk machteloos is tegenover God als die een mens wil redden. Satan geeft de machtsstrijd echter niet op, want Jezus heeft immers op aarde vooralsnog gefaald. Satan voelt zich geslachtofferd door God, gesteld dat deze zijn door Jezus verkondigde heilsboodschap zou kunnen waarmaken. Hij is en blijft de in opstand gekomen engel, die de kans op een uiteindelijke dood verkiest boven geloof in God en een eeuwig leven. Maar God behandelt hem aldus niet anders dan de mens, die immers ook vrij is God lief te hebben of niet.

Satan is, anders dan God zelf, rancuneus, omdat hij niet wil inzien dat er geen sprake is van inconsistentie bij God. Het is niet in strijd met Gods essentie als de ons liefhebbende vader dat hij zowel een aartsengel als zijn voornaamste zoon of profeet opoffert, om de mens zo ver te krijgen dat hij zijn liefde beantwoordt. Zoals hij Jezus uit de dood heeft laten opstaan, zo zal hij ook Satan vergeven, mocht deze tot inkeer komen, zoals hij dat met gewone ongelovigen en zondaars doet. Maar ook een gnostische visie blijft echter mogelijk, volgens welke de God van de bijbel een valse, bedrieglijke god is en de strijd tussen goed en kwaad nog niet in principe beslecht is, zoals de bijbel stelt.

De gegeven duiding lost het probleem van de theodicee op, omdat het verklaart waarom God ook de gelegenheid tot het kwaad moest scheppen als voorwaarde van de ontwikkeling van de mens tot zijn gelijke. Aangezien dit echter alleen maar kon onder de aanname dat God slechts een potentieel volmaakt wezen is, ligt het voor de hand God volledig te identificeren met zijn schepping, een schepping die nog steeds gaande is in de vorm van de menselijke culturele ontwikkeling en transformatie van de natuur, waardoor de mens ook niet door de mens zelf veroorzaakt kwaad onder controle leert krijgen. God is dan niet een postulaat van de praktische rede, zoals Kant wilde, als wel een overbodige hypothese voor wie de vooruitgang van de mensheid is toegedaan. Geloof in het bestaan van God is daarvoor immers geen noodzakelijke voorwaarde. Integendeel, want religie bevordert dogmatisch in plaats van empirisch denken. En religieus dogmatisch denken is inherent agressief, doordat het voor de hand ligt aan te nemen dat het niet erkennen van de religieuze waarheid het gevolg is van menselijke verdorvenheid, een verdorvenheid die roept om straf, vervolging en zonodig, uitroeiing. Een consistente oplossing, theoretisch en praktisch, leidt juist tot de conclusie dat niet straf, maar juist verlichting, kennis en inzicht in de menselijke en niet-menselijke natuur tot “verheffing” van de mens leidt. Maar voor dat geloof is geen geloof in God noodzakelijk. Maar het is wel ook een geloof, zij het één waar voor geen praktisch alternatief meer denkbaar is. Daarmee is het ook een empirisch toetsbare hypothese geworden, dat wil zeggen dat de mensheid op een gegeven moment praktisch gesproken zal weten of het geloof waar dan wel onwaar is gebleken. Het toppunt van ironie is, zo gezien, dat als de hypothese onwaar zou blijken, en

de kans daarop lijkt niet gering voor wie nuchter kijkt naar de ontwikkelingen in de wereld, de gelovige zou kunnen beweren dat deze mislukking van de mensheid het gevolg is van ongelof en meer in het bijzonder van de stelling dat God een overbodige hypothese is. Maar dan zijn we niet bij de Christelijke, vergevende God, maar bij de Joodse, jaloerse God, één die het niet kan zetten dat de mens weliswaar de door hem gewenste weg bewandelt, maar niet omdat dit de door hem gewenste weg is. Hij was immers overbodig verklaard. Maar als gevolg daarvan bereikt hij inderdaad zijn uiteindelijke doel niet, namelijk door de mens bemind te worden. Maar hoe kan de mens een God beminnen die uit pure woede het menselijk geluk zou willen dwarsbomen om geen enkel andere reden dan dat hij niet wordt bemind, hoewel hem noch zijn schepping overigens nog onrecht wordt aangedaan? Als dat zo was, zou Eva, met haar vermoeden dat het verbod van de boom der kennis te eten alleen maar voortkwam uit een behoefte van God om zijn macht te manifesteren, alsnog gelijk hebben gehad. Het kwaad zou dan niet zijn uiteindelijke oorsprong hebben uit de liefde van God voor de mens, maar uit de jaloerse, egocentrische behoefte van God aan erkenning. Maar als de vork zo in de steel zou zitten, is het theodiceeprobleem inderdaad niet oplosbaar zijn. God zou immers niet volmaakt blijken te zijn. De conclusie is dus dat God hetzij een overbodige hypothese is, hetzij een andere is waarvoor Christenen hem houden. In die andere, Joodse

godsvoorstelling is God mogelijk nog wel volmaakt, maar niet volmaakt goed, maar alleen maar volmaakt machtig en eventueel volmaakt wetend. Eén uitweg is dan mogelijk nog die van het nominalisme, namelijk de dissociatie van de menselijke voorstelling van het goede en de goddelijke voorstelling ervan. Maar dat komt neer op een op z'n minst gedeeltelijk rijverbod voor het menselijk verstand op het terrein van de moraal. Een uitweg daarvoor weer is de mystieke veronderstelling dat er een niet-discursieve vereniging met het Goddelijk wezen mogelijk is, waardoor de mens als het ware deelt in het goddelijk verstand of althans het verlangen voelt de voorschriften ervan te eerbiedigen. Eén van die voorschriften is, volgens de Joods-Christelijke traditie, God lief te hebben en dat is wat de mysticus per definitie doet, zodat langs die weg God in ieder geval de verlangde erkenning zou krijgen. Maar de weg van de mysticus wordt in die traditie als een slechts voor zeer weinigen toegankelijke gezien en lijkt ook niet te sporen met

“Zonder dat satan het in de gaten heeft, dient hij Gods plan doordat hij de mens op de proef blijft stellen”

de Christelijke these dat God al zijn menselijke schepselen in gelijke mate liefheeft. Om consistent te blijven zou derhalve de mogelijkheid van een democratische mystieke toegang tot het opperwezen moeten worden verondersteld. Als die er is, is het echter de vraag hoe kan worden beoordeeld wiens aan dit deelgenootschap met het goddelijk wezen ontleende inzicht maatgevend is voor menselijke moraal. Juist de veronderstelling van democratische toegankelijkheid suggereert dat iedereen zich dan wel eens als zijn eigen zedenmeester zou kunnen opwerpen en anderen met afwijkende inzichten wederom zal veroordelen als pseudo-verlicht, als een

bedrieger of als het vlees geworden kwaad. In ieder geval heerst onder beweerdelijk langs mystieke weg verlichte geesten allesbehalve overeenstemming over wat het goddelijk wezen van ons in praktisch opzicht verlangd. En daarmee zijn we terug bij het centrale probleem van de moderniteit, namelijk hoe we vreedzaam kunnen samenleven ondanks verschillen van mening in al dan niet religieus-moreel inzicht. Naar mijn mening, elders nader uiteengezet, is het inderdaad een oplosbaar probleem. Mystiek is daarmee verenigbaar en wellicht zelfs nuttig, maar alleen zolang het spoort met een bij moderniteit passende moderne moraal. 🎓

‘Wat is de mens toch dwaas! Geen kaasmijt kan hij maken en hij maakt goden en heiligdommen bij dozijnen.’ (Montaigne)